

Тема 1. Вступ до вивчення історії української культури

Мета: визначити теоретичну базу для вивчення дисципліни «Історія української культури», розглянути основні види і форми, підходи, концепції та інтерпретації.

План лекції:

1. Культура, її види та форми.
2. Періодизація історії культури.
3. Підходи, концепції та інтерпретації в культурі.

Ключові терміни й поняття: культура, мистецтво, позитивізм, психоаналіз, символізм, цивілізація.

1.1. Культура, її види та форми

Культура – прояв людського життя, який виражається в найрізноманітніших моделях поведінки та засобах і продуктах діяльності, зокрема в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях. Латинське слово «cultura» означає і землеробство та хліборобство, і обробіток та догляд, і освіту та розвиток, і шанування та догідливість. Походить воно від слова «cultus», яке має наступні визначення: опрацьований, оброблений, вишуканий, прикрашений, освічений, витончений, шляхетний. Це слово є похідним від «colō»: вирощую, обробляю землю, мешкаю, проживаю, піклуюся, прикрашаю, удосконалюю, ошляхетнюю, шаную, вшановую, приношу жертву, святкую.

Виникнення культури пов'язане з усвідомленням людиною самої себе як людини землеробської цивілізації. Слово «культура» поширюється на діяльність, що пов'язана з обробленням, піклуванням і догляданням, набуваючи змісту сакральної, культової діяльності (жертва і обряд взагалі), духовної опіки та поклоніння. Також виникла «культура» через усвідомлення людиною простору свого життя як особливого середовища – ойкумени – планети, населеної і освоєної цивілізованими людьми (грецьке οἰκουμένη – «населений край» – походить від οἶκος, що означає дім-сім'я, а також – майно, з яким пов'язані такі європейські найменування дій з управління майном, як «економія», «економіка» тощо).

Розрізняються матеріальна і духовна культури. До першої належать предмети, що використовуються в людській діяльності або є її продуктами, а також домашні тварини та культурні рослини, а іноді й татування (малюнки на тілі), зачіски тощо. До явищ духовної культури зараховують усю сукупність знань, різні види мистецтва, релігійні вірування, звичаї і обряди, правові норми й норми моралі, трудові навички та весь життєвий досвід.

Для розрізнення культурних явищ використовуються класифікації, побудовані за різними критеріями. Найчастіше розрізняють культури:

- 1) за рівнем приналежності:
 - світова (синтез досягнень усіх народів світу);

- національна (спадщина окремої національної спільноти/країни);
 - субкультура (культура окремої соціальної групи, наприклад, селян чи молоді, елітарна та масова);
 - культура особистості (особистий досвід людини);
- 2) за формою існування:
- матеріальна (сукупність усіх матеріальних цінностей, створених певними людьми);
 - духовна (сукупність усіх результатів духовної діяльності людей);
 - фізична (виділяється окремими вченими, означає результати цілеспрямованої діяльності з перетворення людиною свого тіла).

1.2. Періодизація історії культури

Одну з перших наукових періодизацій розвитку культури запропонував американський етнограф Льюїс Генрі Морган, який розвинув вже існуючу схему поділу історії Адама Фергюсона на епохи залежно від рівня матеріальної культури:

- 1) Дикунство: найбільш примітивний період, коли люди займалися збиральництвом та полюванням.
- 2) Варварство: починається винайденням гончарства та переходом до землеробства і скотарства.
- 3) Цивілізація: починається винайденням писемності, створенням науки, розвитком міст тощо.

Періодизацію Л.Г. Моргана вважають застарілою, однак окремі визначення (дикість, варварство, цивілізація) часто використовуються.

Послідовники Карла Маркса запропонували власну схему історії загалом та культури зокрема. Культуру вони бачили відображенням перш за все соціально-економічних процесів. Відповідно до цього, вони виокремлювали наступні етапи розвитку культури:

- 1) Первісний: культура первісного суспільства, коли не існувало класів, приватної власності, багатих та бідних.
- 2) Рабовласницький: суспільство поділяється на два основні класи – рабовласників та рабів – для кожного з яких властива власна культура.
- 3) Феодальний: культура землевласників-феодалів та культура залежних від них селян.
- 4) Капіталістичний (або буржуазний): культура власників виробництва та культура найманих робітників.
- 5) Комуністичний: період, що ще не настав; у ньому зникне поділ на різні класи і, відповідно, культури. У СРСР також, зокрема з тактичних міркувань, виділяли соціалістичний етап, який оголошували передднем комуністичного.

Головною проблемою означеного підходу вважається надмірна увага до економічних процесів та неврахування власне культурної еволюції людей. Поза нею опиняється величезна кількість фактів, які підходять під вказані жорсткі критерії. До того ж, пропонована схема базується на європейській культурній спадщині і не враховує досвід інших регіонів світу.

Соціологічна періодизація історії виокремлює періоди відповідно до домінуючої сфери зайнятості більшості населення та які суспільні інститути домінують. Виділяються:

1) Архаїчне суспільство: спільноти первісних збирачів, рибалок та мисливців, головним інститутом для яких був рід. Архаїчна культура базувалася на міфологічних уявленнях, тісному зв'язку людини та природи, відсутності складних форм творчості;

2) Аграрне суспільство: спільноти, у яких основну масу становлять селяни, головними інститутами є церква та армія. Культуру аграрної епохи вирізняє велика роль традицій та релігійних вчень, тому її часто називають традиційною;

3) Індустріальне суспільство: спільноти, основну масу яких становлять наймані робітники, головними інститутами є великі підприємства з масовим виробництвом). Індустріальну добу також називають модерном, а її культуру відповідно модерною;

4) Постіндустріальне суспільство: спільноти з переважанням фахівців-інтелектуалів та виробників послуг, а не товарів. Головними інститутами в ньому виступають університети та транснаціональні корпорації). У сфері культури в цей час спостерігається поява постмодернізму та його ідейного противника гіпермодернізму.

Класична періодизація історії культури виділяє наступні періоди:

1) Первісна культура: від появи людини до виникнення перших цивілізацій.

2) Культура стародавнього світу: від становлення перших держав Стародавнього Сходу до загибелі Західної Римської імперії.

3) Культура середніх віків: від зникнення античності до Великих географічних відкриттів.

4) Культура раннього нового часу: від відкриття Америки до становлення індустріального суспільства.

5) Культура нового часу: кінець XVIII – початок XX століття.

6) Культура новітньої епохи: від Першої світової війни до сьогодення.

Остання періодизація також має свої недоліки. Зокрема, це – європоцентризм, слабка деталізація XX століття, відсутність чітких критеріїв для виділення періодів. Вона базується на традиційному сприйнятті історії й поширює його на культурний процес.

1.3. Підходи, концепції та інтерпретації в культурі

Позитивісти: наука загалом не повинна виходити за рамки дослідного («позитивного») знання (Огюст Конт, Джон Мілль та Герберт Спенсер). Її завдання полягає у вивченні фактів, з яких уже природним чином будуть виводитися закони. Таким чином, щоб зрозуміти логіку розвитку культури, потрібно вивчати окремі культурні артефакти та явища, які, мов елементи пазлу, потім складуються в загальну картину. Недоліком підходу: відсутність широких узагальнень та звернення уваги лише на зовнішні атрибути культурних явищ.

Ігрова концепція (Йоган Гейзінга): культура є породженням грайливої поведінки, виникає і поширюється саме у формі гри. При вивченні тих чи інших проявів культури (мистецтва, науки, освіти та інших) потрібно визначити правила участі в них, допускати відсутність «розумності», не забувати про свободу та добровільність людської творчості.

Символічна теорія культури (Ернст Кассілер): культура є відповіддю на недосконалість людської природи, формою небіологічної адаптації до навколишнього середовища. Життя кожної людини відбувається у світі, де правила диктують не інстинкти, а культурні стереотипи, норми, символи. Фактично людина існує одночасно у двох світах: фізичному та символічному. У останньому розрізнені символи складаються в цілісні концепції, що формують картину світу, формулюють відповідні їй правила поведінки. Завданням же наук про культуру є розшифрування цих знаків, на зразок перекладу з іноземної мови.

Семіотика (Юрій Лотман): культура є складним багатоплановим текстом, який піддається прочитанню. Для розуміння літературного твору необхідно інші навички, аніж для аналізу будівлі. Однак смисли, які вкладали в культурні артефакти, є тотожними. Таким чином, усю культуру можна прочитати, неначе відкриту книгу.

Психоаналіз (Зигмунд Фрейд): людська особистість є складним утворенням. Її утворюють «Id» («Воно») – підсвідоме, «Ego» («Я») – свідомість та «Super Ego» («Над Я») – над свідоме. У сфері підсвідомості живуть потужні інстинкти, до яких він зараховував «лібідо» (бажання відтворення роду) та «мартідо» (бажання нищення). Людська особистість є полем бою між інстинктами та моральними нормами «Над Я». Щоб приручити тваринні інстинкти, людина вдається до сублимації – заміни низьких потягів більш соціально прийнятними заняттями. Культура є результатом такої сублимації і базується на прирученій енергії лібідо.

Карл Юнг розробив концепцію «колективного несвідомого», що складається з базових уявлень-архетипів: саме вони є джерелом усіх міфів, релігійних вчень, творів мистецтва, філософії. Відповідно, головним для дослідників культури має стати з'ясування її архетипів-основ, відстеження їх еволюції.

Еріх Фромм відмовився від занадто радикального протиставлення природи та культури: свідомість допомагає людині там, де тварини керуються інстинктами. Це велика перевага людини і її великий тягар, адже за власні рішення потрібно нести відповідальність. Відповідно культура стала результатом свідомого вибору людей і є їхнім колективним результатом.

Структуралізм (Клод Леві-Стросс, Мішель Фуко, Ролан Барт): людське життя упорядковують різноманітні структури, що походять з логічної природи людського розуму чи мови. Різні культури, що ніколи не перетиналися, є схожими в базових моментах. Тож для пояснення культури потрібно визначити ці структури та описувати їх. Структуралісти орієнтували на пошук загальних рис та закономірностей у культурі. На

відміну від символістів, їх цікавить не сам текст чи символ, а механізми його виникнення та поширення.

Марксистська теорія культури – спроба матеріалістичного підходу до історії та суспільства: головним чинником виникнення та розвитку людства й культури була і залишається праця. Сфера матеріального виробництва, у якій виробляються необхідні суспільні блага, визначає вигляд інших сфер (політичної, культурної). Таким чином, культура, на думку марксистів, є вторинним продуктом соціально-економічних відносин, щоб її зрозуміти та пояснити, слід спочатку дослідити соціально-економічний базис.

Соціологи (Пітірім Сорокін): кожна культура є цілісним утворенням, що має в основі певний спосіб інтеграції. Він виділяв чотири типи такої інтеграції: просторова (довільний випадковий збіг в одному місці в один час різних елементів), зовнішня (об'єднання різних елементів зовнішнім фактором), функціональна (інтеграція на основі поділу обов'язків у цілісну систему) та логічна (інтеграція у цілісну систему, що має чітку мету та логіку розвитку). Для дослідника культури, відповідно, важливим є визначення, до якого типу відноситься досліджуване ним явище, яке їх місце в загальній картині розвитку спільноти тощо.

Цивілізаційні концепції (Микола Данилевський): питання про «культурно-історичні типи» – тобто великі спільноти людей, спільним знаменником яких виступає культура. У історії існували такі типи: єгипетський, китайський, асирійсько-вавилонно-фінікійський або халдейський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, новосемітський або арабський, германо-романський або європейський, слов'янський.

Освальд Шпенглер підставою для класифікації вважав особливий спосіб переживання життя. За ним, основних культур було вісім: єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, «аполлонівська» (греко-римська), «магічна» (візантійсько-арабська), «фаустівська» (західноєвропейська) і культура майя. Кожна з них схожа на живий організм, тому проходить стадії народження, зрілості, старості та смерті. Кожній з них відведено близько 1000-1500 років. Помираючи, культура перетворюється на цивілізацію.

Арнольд Тойнбі називав п'ять головних цивілізацій, що дожили до сучасного йому ХХ століття: західна, іспанська, індійська, китайська та православна. Кожна з них також проходить етапи формування, розквіту, занепаду та смерті. Особливу роль у культурі відіграють творчі меншості-еліти, які визначають життєвий ритм суспільства.

? Питання для самоконтролю

1. Що таке культура, за якими критеріями вона поділяється і на які види?
2. У чому полягає соціологічна періодизація історії культури?
3. Розкрийте сутність психоаналізу як підходу до вивчення історії культури.
4. Порівняйте марксистську та класичну схеми історії культури.
5. У чому полягають цивілізаційні концепції у вивченні культури?